

DIGITAL MEMORYSCAPE: ХОЛОКАУСТ И БЕОГРАДСКИ CITYSCAPE

Невена М. ДАКОВИЋ

Универзитет уметности у Београду, Факултет грамских уметности,
Београд, Србија

Александра В. МИЛОВАНОВИЋ

Универзитет уметности у Београду, Факултет грамских уметности,
Београд, Србија

<https://doi.org/10.18485/smartart.2022.2.ch12>

Апстракт: У овом раду истражују се новомедијски концепти дигиталних и мобилних апликација које обликују *дигитална месџа сећања*, инспиришући будуће тенденције и праксе у пољу дигиталног очувања, медијације и дисеминације културног наслеђа. Уже посматрано, дигитална медијација урбаног наслеђа сагледана је кроз парадигматско сећање на Холокауст у београдском *cityscape*-у. Мапирана *месџа сећања* (*lieux de memoire*) и њихове дигиталне репрезентације у мобилним апликацијама успостављају активну размену знања интерактивно повезујући стварни/географски/урбани простор (*cityscape*) и виртуални/дигитални простор медијатизованог сећања (*memoryscape*). Ова корелација заснована је на методама дигиталног мапирања и обликовања (*digital memory making*) историјског сећања и колективног памћења у вези са Холокаустом, произашлих из историјских, културних и посебно медијских текстова пројектованих у синхронијској и дијахронијској перспективи. Механизми – препознати у *lwalk* апликацији коју је развила *USC Shoah Foundation* са циљем очувања сећања на Холокауст у великим централноевропским градовима – у овом раду постављају питање инспирације и будуће локализације у мобилној апликацији *lwalk-Belgrade* (огранку, франшизи, националној верзији). Отуда је примарно проучавање теме *дигиталног memoryscape-a* и *урбаног cityscape-a* контекстуализовано у оквиру концепта *дигиталног преокрећа*, који је у проучавању (и)сторије и наратива сећања условио пораст интересовања за културу сећања и допринео њеним појачаним, брзим и растућим перспективама дигитализације. Разматрањем различитих односа дигиталних пракси и студија сећања – културних, медијских, уметничких, историјских и националних – дигитално мапирање доприноси промоцији и видљивости националне историје и идентитета у глобалном дигиталном свету, даље одређујући националну прошлост, садашњост и будућност. Стога ово истра-

живање на рецентном примеру теме Холокауста тежи да тренутни систем дисеминације и посредовања преобликује, указујући на широке могућности видљивости и доступности дигиталних и мобилних апликација које пружају дугорочну производњу знања и умрежавања индивидуалног и колективног сећања.

Кључне речи: *дигитални преокрећ*, наративи сећања, медијација (и)сторије, *дигитални memoryscape*, Холокауст

У новомедијском окружењу дигиталне технологије омогућавају обликовање нових репрезентацијских образаца и приказа сећања, формирањем специфичних архива и колекција, иницирајући успостављање иновативних музеолошких, архивистичких и кураторских пракси. Истовремено, подстиче се развој интерактивног дизајна и креирање хибридних формата дигиталних платформи и апликација који корисницима омогућавају директну интеракцију са колективним културним наслеђем. То је предуслов бројних дугорочних (транс)националних стратегија и пројеката који су суштински опредељени и специјализовани за откривање слојева прошлости, памћења, историје, наслеђа и идентитета. У том контексту, архиве, музеји или галерије више не посматрамо као „удаљене репозиторијуме”¹, већ као имерзивне мултимедијалне платформе/архиве, перманентно доступне на интернет мрежи за сваког ко је заинтересован за (интер) активну партиципацију, представљајући прошлост као „континуирани ток визуелне садашњости”². У овом сегменту *дигиталног преокрећа* наглашава се да се сећање исписано у „новим медијима и на њиховим екранима разликује од оног које се одвија у традиционалним медијима”³. Дигитална медијатизација сходно томе трага и мапира „нове/старе репрезентацијске обрасце”⁴ наративизације и меморијализације колективног и индивидуалног сећања. На овај новомедијски тренд у култури сећања, са иницијалним циљем да се прошири канонско гледање на *месџа сећања* – која је аутономно дефинисао и систематизовао теоретичар културе Пјер Нора (Pierre Nora)⁵ – пресудни утицај имају међуреферентни процеси дигиталног мапирања *месџа сећања* и обликовања *дигиталног месџа сећања* (*digital memory making*), те се на њих овај рад највећим делом и фокусира.

У овој области се као пример успешне праксе издваја мобилна апликација *Iwalk*⁶, дизајнирана као сегмент едукативног програма који мапира Холокауст сећања и догађаје током Другог светског рата, повезујући их са специфичним

1 A. Pinchevski, "Archive, Media, Trauma", *prir. Neiger, Motti, Meyers, Oren, and Zandberg, Eyal On Media Memory, Collective Memory in a New Media Age*, Basingstoke, 2011, 255.

2 J. Van Dijck, "Flickr and the culture of connectivity: sharing views, experiences, memories" *Memory Studies* 4 (4), 401-415, 2011, 402.

3 Н. Даковић, *Сјудује филма: оџегџи о филмским џексџовима сећања*, Београд, 2014, 9.

4 Исто, 137.

5 P. Nora, *Les Lieux de mémoire*, 3 tomes. Paris, 1984/1986/1992.

6 Више информација и преузимање *Iwalk* мобилне апликације може се промаћи на интернет страници <http://sfi.usc.edu/content/iwalk-body-text>.

географским локацијама. Фондација *The USC Shoah* развила је ову специфичну апликацију са циљем успостављања функционалне везе урбаног наслеђа и трансмисије Холокауст сећања у *cityscape*-у градова као што су Праг, Брно, Будимпешта и Варшава. У њеној основи је идеја интимне/самостално вођене туре, јер сваки корисник *Iwalk* апликације, док хода на одређеној локацији, истовремено се преко екрана мобилног телефона или таблета креће кроз историјске записе тог места и сведочења преживелих. У кратким видео-инсертима, који су део шире аудио-визуелне архиве (*USC Shoah Foundation's Visual History Archive*), личне Холокауст приче пружају интерактивни доживљај између слојева садашњег и прошлог времена. Заједно са фотографијама, мапама и другим историјским документима, сведочанства виђена на дигиталном екрану мобилног уређаја, паралелно се „утискују” у физичко окружење географске локације, подижући степен поимања трауме, спознаје кривике, (индивидуалних и колективних) рефлексивних страховања и веровања. Гледањем и слушањем (не)материјалних трагова сећања, подвлачи се тежина непосредног доживљаја трауматских догађаја који се у реалности на том месту одвио, првостепено, суптилно мешајући визуелне и емоционалне информације, те непосредно подвлачи важност сећања и наслеђа за творбу нашег идентитета. Другостепено, мапирано место сећања преобликује се у јединствено маркирано *дигитално место сећања*, пружајући нови слој имерзивног искуства Холокауст сећања и подижући степен умрежавања колективних вредности.

У Прагу, кроз сарадњу са локалном организацијом *Open Eye*, дизајн *Iwalk-Prague* је креиран кроз осам географских маркера, као што су синагога, јеврејско сиротиште, болница, станови у којима су живеле јеврејске породице и центар за депортацију Јевреја у гета, а касније у логоре. Свако *дигитално место сећања* укључује видео-исечке сведочења, фотографије и биографске податке о жртвама који су преживеле Терезин, Аушвиц-Биркенау, Берген-Белсен и сличне логоре. Ова мобилна апликација, уз друге уметничке и медијске евокације Холокауста у Чешкој, додала је нове значењске слојеве Холокауст местима сећања, потврђује његову трајну важност, као неразмрског трауматског чворишта цивилизације у свим друштвеним системима.

Вођени овим праксама у области дигиталног очувања, медијације и дисеминације културног наслеђа, као дела националног доприноса култури сећања, у овом раду истражујемо могући дизајн дигиталне платформе и мобилне апликације *Iwalk-Belgrade*. Методологијом дигиталног мапирања, приказа и посредовања, у истраживању се користе шире могућности медијатизације урбаног наслеђа и сећања, узимајући у обзир текстуално и дискурзивно мапирање београдске (и)сторије. Приступ дигиталном стварању сећања и *дигиталном memoryscape*-у београдске (и)сторије Холокауста с једне стране почива на *cityscape*-у (физичким местима и историјским местима сећања), док је с друге стране утемељен на великом броју примера различитих културних, уметничких и медијских текстова репрезентације Холокауста у Београду (наративизацијама у филмовима, серијама, фотографијама, аудио снимцима и сл.). У оба случаја посредована сећања и (и)сторије делују као наративни лук – од *cityscape*-а, преко уметничких и медијских текстова, до београдског *memoryscape*-а и његових дигиталних приказа.

Историја, памћење и сећање у вези са Холокаустом, препознатог као јединствене историјске трауме, предмет су бројних интердисциплинарних истражи-

вања у свету⁷ и код нас⁸. У студијама културе, филма и медија тема Холокауста често се интерпретира кроз савремене процесе његове медијације и медијатизације, који се нужно преплићу са историјским чињеницама и историографским документима, али нуде и нове перспективе његовог тумачења и анализе. У процесима медијације (и)сторије и медијатизације наратива сећања, Холокауст се, изнад свега, посматра кроз дискурзивне и текстуалне конструкције, односно његове аспекте који се пројектују на уметничке и медијске текстове у тренутку када се он интегрише у културално, тј. посредовано памћење. Такође, ослањајући се на писања Александра (Jeffrey Alexander) у књизи *Cultural Trauma and Collective Identity* (2004), прави се разлика између тога да се културалне трауме глатко асимилију у историју у прецизним просторним и временским координатама, док се у сама сећања никад у потпуности не преображавају и на тај начин се непрестано враћају кроз различите наративе сећања и медијације (и)сторије.

У визуелној култури, *дигитални преокрећ* је условио промене репрезентацијских и наративних образаца (при)повести о Холокаусту, динамично га актуелизујући и доносећи нове трендове његове репрезентације и документације. Међутим, иако у великој мери конвергентни, историја и сећање су два дистинктивна типа наратива јер

„колективно сећање није историја [...] Оно може да се бави историјским или друштвено далеким збивањем али га често више интересује савремено доба. Подједнако је резултат свесне манипулације колико и несвесног прихватања и увек је медијски посредовано.”⁹

Успостављајући нови поглед на културу сећања, наслеђа и идентитета, упознаје се с једне стране снага медијатизованих прича да сугестивно делују на гледаоце путем слике на екрану, а с друге њихова перспектива у којој могу бити важни носиоци репрезентације уколико већи делови сећања у вези са неким важним местом сећања недостају. У теоријском тексту *Remembering Across Time, Space and Cultures* (2009) Астрид Ерл (Astrid Erll) наводи се да сама конвергенција медијских репрезентација претвара догађаје у места сећања, јер „културна памћења конвергирају и коалесцирају у места сећања [...] (п)риче, иконичке слике и топоси о прошлости теку упоредо и сливају се у њих”¹⁰. Потенцијал уметности и медија у представљању трауматских догађаја какав је Холокауст условљава да су

„савремена истраживања хуманистичких наука и теорија медија нарочито активна у сфери прожимања колективног памћења, студија трауме и студија медија у проучавању оних књижевних, филмских, телевизијских и фотографских дела која репрезентују трауматску прошлост. Студије трауме баве се анализом књижевних и визуелних (фотографских и филмских) текстова

7 J. Assmann, “Collective Memory and Cultural Identity”, *New German Critique*, No. 65, 1995, 125–133.; A. Rosenfeld, *The End of the Holocaust*, Bloomington, 2011.; M. Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford, 2009.; L. Saxton, *Haunted Images: Film, Ethics, Testimony and the Holocaust*, London and New York, 2008.

8 Н. Даковић и В. Меворах, *Граничници сећања: јеврејско наслеђе и холокауст*, Београд, 2018.

9 W. Kansteiner, “Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies”. In: *History and Theory*, Volume 41, Issue 2, 2002, 179–197, 179–180.

10 A. Erll, “Remembering Across Time, Space, and Cultures: Premediation, Remediation and the “Indian Mutiny”” prir. Astrid Erll and Ann Rigney *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*, Berlin – New York, 2009, 109–138, 110–111.

сведочења и документарним текстовима о страдањима појединаца и друштвених и националних група, [као] и медијском репрезентацијом трауме.”¹¹

Сећање на догађаје и трауме прати како места и историјске трагове (*markers*), тако и друштвене и културалне чиниоце (*makers*) сећања. Ближе сагледани, ови процеси пресудно утичу на бројне медијске репрезентације Холокауста, које произилазе подједнако из колективног и индивидуалног идентитета, памћења и сећања, али и повратно утичу на њихово обликовање. Различите праксе (комерцијални ритуали, позоришне представе, перформанси, музеји, споменици, романи, мемоари, филмови, ТВ серије, радио-драме, графичке новеле, веб-сајтови и друге форме) у дијалектичком процесу конструишу и заокружују сећања, „заводећи оне који се сећају и наводећи их да игноришу старе обрасце и мењају лично сећање у складу са иновираним репрезентацијама”¹². У овом контексту, медијација и медијатизација сећања, као и друге сродне праксе, истражују се кроз снагу посредовања и комуникације историјских догађаја путем медија, те кроз њихове перспективе у обликовању и прилагођавању различитим медијским форматима и увођењу нових конвенција.¹³

Као кључни домет будуће дигиталне платформе и мобилне апликације *Iwalk-Belgrade* антиципира се уметничко и медијско, односно наративно и текстуално моделовање сећања Холокауста у *дигиталном memoryscape*-у Београда, заснованом на (транс)националном обрасцу комуникације и посредовања трауме. Ослањајући се на *дигитални преокрет* – првенствено обликовању *дигиталних места сећања*, затим прилагођавању могућностима и природи дигиталних медија, као и техникама за нове презентационе и наративне облике – интерактивни дизајн апликације *Iwalk-Belgrade* има потенцијал да развије „глокални” (глобално-локални или локализовано глобални) модел повезујући универзалну тему Холокауста и београдски *cityscape*. Од почетка трећег миленијума у средишту националног интересовања за тему Шое, трауме и страдања, јесте простор и место сећања Старог сајмишта, где се налазио *Judenlager Semlin* (1941–1945), један од европских логора током Другог светског рата. Контекст истраживања даље се шири на анализу феномена културе и живота Јевреја у Србији, Југославији и на Балкану, као и на медијске репрезентације и условности обликовања (при)повести сећања. Дигитални дизајн *Iwalk-Belgrade* мапира и идејно спаја физички и виртуелни простор, обликујући јединствени *memoryscape*, који постаје носилац сложених слојева културних, историјских, политичких и интимних значења, као и метареферентног урбаног наслеђа, идентитета европског града и урбане микро (и макро) заједнице.

Значај увођења ове апликације огледа се у контексту интеграције већ постојећих и најављених, будућих иницијатива о сећању на Холокауст и јеврејско наслеђе (историју, културу, дневни живот, страдања, сведочења и др.) у Бео-

11 Н. Даковић, *Слике без сећања : траума, филм, трансмисија, факултетски грамских уметности*, Београд, 2020, 59.

12 Н. Даковић и А. Миловановић, „Наративи сећања: Холокауст на екранима бивше Југославије”, у *Уметности рјечи: Часопис за знаност о књижевности, изведбеној уметности и филму*, вол. 60 бр.1–2, (Загреб), 2016, 1–26, 2.

13 А. Hoskins, “The mediatization of memory”, *prir. Garde-Hansen et al. Save As... Digital Memories*. Basingstoke, 2009, 27–43.; J. Garde-Hansen, *Media and memory*, Edinburgh, 2011.; E. Katz, Elihu and D. Dayan, *Media Events: The Live Broadcasting of History*, Cambridge MA, 1992.; S. Hjarvard, *From Bricks to Bytes: The Mediatization of a Global Toy Industry*, *prir. I. Bondebjerg & P. Golding European Culture and the Media*. Bristol, 2004.; W. Schulz, *Reconstructing Mediatization as an Analytical Concept*, London, 2004.

граду и Републици Србији. Примена би ускладила развијене базе података и дигиталне платформе посвећене топонимима колективних и личних траума као што су Старо сајмиште, Топовске шупе, стратиште Јајинци, Бањички логор и други. У дигиталном простору ова *месџа сећања* смењивала би се са *месџима прошлости* (*lieux du passé*) и *месџима историје* (*lieux d'histoire*). У слојевима овог виртуалног сећања Вера Меворах препознаје потенцијал за едукацију о Холокаусту, јеврејској култури и историјском наслеђу, наводећи пример пројекта *Портрејти и сећања јеврејске заједнице пре Холокауста*, базе података која садржи преко 4.500 фотографија¹⁴. Инфраструктурно *Iwalk-Belgrade* може повезати организације: *Хавер Србија* (*haver.rs*), *Центар за истраживање и едукацију о Холокаусту* (*cieh-chre.org*), *Terraforming* (*terraforming.org*), као и интернет платформе: *Посеџа Старом сајмишту* (*starosajmiste.info*), *Јеврејски лоџор на Београдском сајмишту* (*semclin.info*), *Маџирање Холокауста*, *лоџор Тоџовске шупе* (*topovskesure.rs*) и *Јеврејска џуџиџална библиоџека* (*jevrejskadigitalnabiblioteka.rs*). У истраживања дигиталног памћења и колективног сећања о Холокаусту укључују се и Историјски архив Града Београда (њихова документација о жртвама Сајмишта и Јеврејска дигитална збирка), Јеврејски историјски музеј, Архива музеја Југославије, Савез јеврејских општина Србије, Дипломатски архив Министарства спољних послова РС, Институт за савремену историју, Војни архив, Архив Југословенске кинотеке, Архива Војводине и Историјски архив Новог Сада.

Најзначајнији допринос дигиталној култури сећања реализоваће се кроз идеју о изградњи Меморијалног центра *Старо сајмиште*. Ступањем на снагу закона о његовој изградњи, усвојеног у јануару 2021. године, оствариће се идеја стара више деценија о трајној заштити овог простора.¹⁵ Радови ће почети да се изводе почетком 2022. године, у сарадњи Министарства за културу и Града Београда.¹⁶ Планирано је да се у културно-историјској целини *Старо сајмиште* развију различите делатности: архивска и музеолошка, научно-истраживачка и наставно-образовна, информативна и издавачка, комеморативна и меморијална. Увођењем *Iwalk-Belgrade* апликације у овај простор, све потоње епохе (слојеви прошлости, сећања, памћења, историје и идентитета) биће динамички подједнако присутни у два простора (физичком и виртуалном), конструишући друштвено памћење и његову дисеминацију, кроз висок степен доступности, отворености и транспарентне размене искустава. Као аудио-визуелни водич, *Iwalk* специфично (на)води кориснике кроз простор Старог сајмишта, даље повезујући га са различитим стратиштима на територији града Београда, као и са другим деловима Србије и бивших југословенских простора.

Iwalk-Belgrade у једном сегменту преузима улогу у промоцији и повећању видљивости националне историје. Његови географски и историјски маркери, заједно са националним текстовима културних, уметничких и медијских

14 В. Меворах, „Виртуелно сећање: едукација о Холокаусту у информационом добу”, прир. Н. Даковић и В. Меворах *Граничници сећања: јеврејско наслеђе и холокауст*, Београд, 2018, 195-211.

15 Ј. Бајфорд, *Старо сајмиште: месџо сећања, заборава и сјорења*, Београд, 2011.; О. Манојловић Пинтар и А. Игњатовић, „Простори селектованих меморија: старо Сајмиште у Београду и сећање на Други светски рат”, прир. С. Босто, Т. Ципек, О. Милосављевић *Кулџура сјећања: 1941*, Загреб, 2008, стр. 95-112.

16 „Следеће године почиње градња Меморијалног центра *Старо сајмиште*”, Политика, 28.06.2021 на интернет страници <https://www.politika.rs/scc/clanak/482188/Sledece-godine-pocinje-gradnja-Memorijalnog-centra-Staro-sajmiste>, [приступљено 05.08.2021.].

репрезентација Холокауста (доступних кроз аудио-визуелну грађу документарних и играних филмова и серија, књижевних и перформативних записа и бројних сличних форми), конститутивни су елементи овог мапирања. Заједно дигитално трансформисани, они постају оријентири за медијатизацију сећања на Холокауст (преноса информација и искустава трауме), те чворишна места у виртуелној топографији *Iwalk-Belgrade* апликације. Њен дизајн претпоставља отворени приступ у обликовању дигиталне платформе са базом података, која је корисницима доступна преко мултимедијалног интерфејса – аудио-визуелних текстова, архивских снимака, 2Д И 3Д фотографија и графички анимираних докумената – персоналног мобилног уређаја. Током сусрета са местом сећања, корисник/посетилац активира апликацију „покрећући” наративе историјског сећања и културног наслеђа тог места. Обухватније посматрано, град Београд смештен на раскрсници Запада и Истока, вековни мост између култура и цивилизација Европе и Оријента, парадигматични је маркер урбаног и националног места сећања у трајној деконструкцији, односно реконструкцији.

Повећавајући доступност и видљивост културног наслеђа, база података ове дигиталне апликације генерисаће до сада недовољно заступљен скуп метаподатака у истраживачком пољу културе сећања, омогућавајући његово даље ширење и умрежавање са другим меморијалним и архивистичким праксама. Пројекат прикупља, анализира и повезује аудио-визуелне садржаје, податке и информације који су јавно доступни, обликујући их кроз дигитално мапирање у нове приказе сећања *дигиталног меморијалног простора*. Овај истраживачки модел омогућава системски развој нових парадигми мапирања и репрезентације културе сећања, промишљања о проширеном искуству физичко-виртуелног простора (*VR* и *augmented reality visualization*), инспирише на едукацију о њиховом значају. Супротно томе, овај модел иницира и преиспитивање колективног и индивидуалног идентитета, подстичући критичка промишљања која директно утичу на теорију и праксу сећања. Стога се у „петљи” *дигиталног преокрећа* овај образац препознаје и као почетак нове кризе културе сећања – (пост)дигиталне кризе сећања и њеног укрштања са другим вишезначним друштвеним кризама.

Разоткривајући динамичне и рефлексивне унутрашње односе *дигиталног меморијалног простора* и *урбаног простора*, истраживање указује на еволуцију у дискурсу медијске дисеминације и комуникације културе сећања. Овај сложени појам наставља да обухвата различите историјске аспекте и друштвене претпоставке, док једним делом студије сећања дају предност медијској и уметничкој представи прошлости (кризе, трауме, конфликти, прекиди и др.).¹⁷ Сходно томе, ово истраживање настоји да прошири критичке импликације културног сећања пратећи референтне принципе отворености и лаке доступности у доба дигиталне медијације¹⁸. Представљени модел дигиталне дисеминације ефикасно покреће циркулацију знања о прошлости и умрежавања идентитетских вредности, проширује њихов значај у садашњости, али и проблематизује значење у будућности. Као исход тога *дигитални преокрећ* замагљује стварни и виртуелни свет, урушавајући и реструктурирајући њихове просторе.

17 A. Huyssen, *Present pasts*, Palo Alto, 2003.; M. Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York, 2012.

18 J. Van Dijck, *Mediated Memories in the Digital Age*. Stanford, 2007.; J. Parikka, *Jussi Digital Contagions: A Media Archaeology of Computer Viruses*, New York, 2016.

ЗАКЉУЧАК

Представљено истраживање део је ширег поља дигиталне хуманистике, студија културе, примењених уметности и дизајна, а уже анализирано – студија екранских и дигиталних медија, студија сећања, наслеђа и урбаног идентитета. У њему се подсећа на стара, али се отварају и нова питања у вези са увек суштински нестабилним и флуидним простором сећања, чиме се потенцира комплексност овог проблема. На једној страни је трајно очување културног наслеђа, историјског памћења и друштвеног идентитета, а на другој су нови облици њихове медијације и дисеминације. У *дигиталном њреокрећу* места сећања више нису статична, већ су у процесу сталне трансформације и континуираног развоја модела путем којих се може проћи кроз све умрежене временске слојеве који су у њима присутни. Коначно, анализом могућности дигиталног мапирања *места сећања* и обликовања *дигиталног места сећања* у синергији *cityscape-а*, *topographics-а* и Холокауста, указује се на будуће обрасце (и)сторија сећања и урбаног наслеђа.

ЛИТЕРАТУРА

- Alexander**, Jeffrey. *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, 2004.
- Assmann**, Jan. "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique*, No. 65, 1995, 125–133.
- Бајфорд**, Јован, *Старо сајмиште: место сећања, заорава и споурења*, Београдски центар за људска права, Београд, 2011.
- Garde-Hansen**, Joanne. *Media and memory*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2011.
- Даковић**, Невена, *Студије филма: олеги о филмским текстовима сећања*, Факултет драмских уметности, Београд, 2014.
- Даковић**, Невена, *Слике без сећања: шраума, филм, трансмисија*, Факултет драмских уметности, Београд, 2020.
- Даковић**, Невена и Меворах, Вера (ур), *Граничници сећања: јеврејско наслеђе и холокауст*, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2018.
- Даковић**, Невена и Миловановић, Александра, „Наративи сећања: Холокауст на екранима бивше Југославије”, у *Умјетности ријечи: Часопис за знаоости о књижевности, изведбеној умјетности и филму*, вол. 60 бр.1–2, Хрватско филолошко друштво, Загреб, 2016, 1–26.
- Erll**, Astrid. "Remembering Across Time, Space, and Cultures: Premediation, Remediation and the 'Indian Mutiny'", прир. Astrid Erll and Ann Rigney *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2009, 109–138.
- Hirsch**, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012.
- Hjarvard**, Stig, *From Bricks to Bytes: The Mediatization of a Global Toy Industry*, прир. I. Bondebjerg and P. Golding *European Culture and the Media*. Intellect, Bristol, 2004.
- Hoskins**, Andrew. "The mediatization of memory", прир. Garde-Hansen et al. *Save As... Digital Memories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009, 27–43.
- Huyssen**, Andreas, *Present pasts*, Stanford UP, Palo Alto, 2003.
- IWalk**, USC Shoah Foundation, <http://sf.usc.edu/content/iwalk-body-text>, [приступљено 22.05.2021.]
- Kansteiner**, Wulf. "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies". U: *History and Theory*, Volume 41, Issue 2, 2002, 179–197.
- Katz**, Elihu and Dayan, Daniel, *Media Events: The Live Broadcasting of History*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1992.
- Манојловић** Пинтар, Олга и Игњатовић, Александар, „Простори селектованих меморија: Старо сајмиште у Београду и сећање на Други светски рат”. *Култура сећања: 1941*, прир. С. Босто, Т. Ципек, О. Милосављевић, Диспут, Загреб, 2008, 98–113.
- Меворах**, Вера, „Виртуелно сећање: едукација о Холокаусту у информационом добу”, прир. Н. Даковић и В. Меворах *Граничници сећања: јеврејско наслеђе и холокауст*, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2018, 195–211.
- Nora**, Pierre. *Les Lieux de mémoire*, 3 tomes. Gallimard, Paris, 1984/1986/1992.

- Parikka**, Jussi *Digital Contagions: A Media Archaeology of Computer Viruses*, Peter Lang, New York, 2016.
- Pinchevski**, Amit. "Archive, Media, Trauma" in Neiger, Motti, Meyers, Oren, and Zandberg, Eyal (Eds.) *On Media Memory, Collective Memory in a New Media Age*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011.
- Политика**, 28.06.2021 "Следеће године почиње градња Меморијалног центра *Сјаро сајмишће*", <https://www.politika.rs/scc/clanak/482188/Sledece-godine-pocinje-gradnja-Memorijalnog-centra-Staro-sajmiste>, [приступљено 05.08.2021.]
- Rosenfeld**, Alvin. *The End of the Holocaust*. Indiana University Press, Bloomington, 2011.
- Rothberg**, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford UP, Stanford, 2009.
- Saxton**, Libby. *Haunted Images: Film, Ethics, Testimony and the Holocaust*, Wallflower Press, London and New York, 2008.
- Schulz**, Winfried, *Reconstructing Mediatization as an Analytical Concept*, European Journal of Communication, London, 2004.
- Van Dijck**, José, *Mediated Memories in the Digital Age*. Stanford UP, Stanford, 2007.
- Van Dijck**, José. "Flickr and the culture of connectivity: sharing views, experiences, memories" *Memory Studies* 4 (4), 2011, 401-415.

Nevena M. DAKOVIĆ, Aleksandra V. MILOVANOVIĆ

DIGITAL MEMORYSCAPE: HOLOCAUST IN BELGRADE CITYSCAPE

Summary: By introducing the new tendencies and practices in the field of preservation and (digitally mediated) dissemination of cultural heritage, the aim of this paper is to explore concepts and typologies of various (arts and media) digital and mobile applications pertinent to digital memory making and digital place making. Within the frame of digital mediation of the urban heritage – shaped through identification and representation of the urban *memoryscape* and its *lieux de memoire* – mobile applications institute the active exchange of knowledge and experiences through differentiation between real/geographical/urban and virtual/digital space; historical and cultural relations in space and time in synchronic and diachronic perspective projected onto the digital domains; digital mapping as historical memory and narrative.

These mechanisms – recognised in *IWALK* application developed by USC Shoah Foundation for major Central European cities in order of reviving the memory of Shoah – in this paper set a questions of sustainable localisation and inspiring option in branching into affiliate mobile memory application *IWALK-Belgrade* (branch, localise, affiliate, franchise). Together with pertaining methodology (of digital display, dissemination and mediation), this research of possibility and correlation also takes into account textual and discursive mapping of Belgrade (hi)story and translates it as a new toolset for exploration of urban heritage and memory in conjunction with mobile memory applications. Approach of the digital memory making and digital place making sustains and allows digital mapping of Belgrade (hi)story, on one side starting from its *cityscape* (historical and memory points) and on the other from art and media texts. In both cases, the mediated memories and (hi)stories work as a narrative arc, from *cityscape* (historical and memory points) as well as art and media texts to Belgrade's *memoryscape* and its digital representations.

This topic of digital memoryscape/cityscape is contextualised within the *digital turn* in memory studies, and the cultural memory boom in general, that brought enhanced and rapidly growing digitisation of memories; formation of new collections; novel archival and curating practices thus inciting the creation of new digital tools. By looking at various rewarding synergies of digital practices and memories – cultural, media, art, historical, national – the digital mapping (that comes from two concepts – digital memory making and digital place making) contributes to the promotion and visibility of national history and identity in the global digital world and determines the national past, present and future. Research results of this paper re-frame current system of dissemination and mediation, with possibility of wide visibility and accessibility of mobile memory application that provides knowledge production and networking.

Keywords: *digital turn*, urban (hi)story, digital memory making, digital *memoryscape*, Holocaust